

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Мирослав Борисенко

(Київ)

ЖИТЛО ТА ЖИТЛОВА ЗАБУДОВА МІСТ ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII СТ. ЗА КАРТОГРАФІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Автор використовує карти міст України XVIII ст. як джерело до історії еволюції житлової забудови. В статті розкривається зв'язок між житловою забудовою міст Гетьманщини та побутом городян. Також показано значення картографічних матеріалів для вивчення побуту міського населення.

Ключові слова: карти, Гетьманщина, міста XVIII ст., житло, побут.

Давні карти мають важливе значення при реконструкції історичних подій минулого, слугують безкомпромісним свідком епохи, що зберіг не тільки пам'ять про окремі об'єкти, але й просторові уявлення людей. Зазвичай, картографічний матеріал використовують при реконструкції історичної топографії, насамперед, визначаючи розташування містоформуєчих елементів: меж міської забудови, розташування культових та адміністративних споруд, тощо. Однак, місто було для своїх мешканців не тільки фортецею та ринком, але в першу чергу домом.

Потрібно згадати, що в цей час у містах України відбувалися складні процеси внутрішньої трансформації. Змінилися кількість і склад населення, скоротилася кількість самих міст. У порівнянні із серединою XVII ст. відсоток міського населення України на початок XIX ст. зменшився в кілька разів [1, с. 64]. Багато міст втратило свій статус у результаті ліквідації полково-сотенного устрою, перетворившись на позаштатні містечка.

Усі ці суперечливі процеси відобразилися на житловій забудові тогочасних міст України. Враховуючи, що в той час задоволення побутових потреб людини відбувалося в межах власного домашнього господарства, то структура житлової забудови та самого житла може досить багато розповісти нам про повсякдення городян.

В дослідженнях історико-краєзнавчого характеру завжди використовувалися різноманітні плани, карти, схеми. В XIX – XX ст. було підготовлено та частково опубліковано значний масив картографічних документів. Хоча справжньої методологічної роботи із іконографічними та картографічними джерелами до кінця XX ст. в Україні майже не проводилося [2, с. 43]. Захоплення економічними та пізніше політичними студіями в історії України відводили для картографічних джерел допоміжну, ілюстративну роль. Пік розвитку історико-географічних студій припав лише на 80-ті роки XX ст. [3, с. 13]. В цей період активно вивчали картографічні джерела співробітники львівського відділення інституту археографії. Зокрема, Я. Дашкевич та М. Вавричин провели першу в Україні наукову конференцію з історії картознавства «Картографічна спадщина України», чим започаткували проведення серії міжнародних наукових конференцій: «Боплан і Україна» (Запоріжжя, 12 – 13 жовтня 2000 р.), «Картографія та історія України», присвячена 400-річчю від народження Гійома Левассера де Боплана, «Соціотопографія України» (Львів, 17 – 18 жовтня 2002 р.) [4]. За їх ініціативи також

вийшли збірники наукових праць [5], в яких опубліковані цікаві розвідки у руслі соціотопографії М. Вавричин, Г. Петришин, М. Долинської та багатьох інших.

Історичний досвід картографування в Україні підсумовано у ґрунтовній монографії Р. Сосса, що витримала вже не одне перевидання і користується популярністю як серед науковців, так і серед аматорів та любителів історії [6]. Ґрунтовний аналіз топографії українських міст XVIII ст., із використанням тогочасних карт та планів, зустрічаємо у працях українського дослідника В. Вечерського [7]. Зокрема, він одним із перших використав плани міст Лівобережної України XVIII ст. для дослідження містобудівельних тенденцій. У цій ґрунтовній публікації автор опрацював десятки планів із архівів України та Росії [8]. Головну увагу в статті приділено реконструкції тогочасної топографії міст України, насамперед, локалізації адміністративних та культових об'єктів. Картографічні матеріали, як джерело до вивчення структури житлової забудови, застосувала архітектор О. Племеницька [9]. Методи картографічного аналізу при реконструкції історичної топографії міст України цього періоду широко застосовували й інші вчені [10]. Навіть побіжний огляд історіографії підтверджує тезу М. Долинської, що більшість фахівців, котрі займаються історичною топографією міст України, насправді, є урбаністами, архітекторами, пам'яткознавцями, але не істориками [11, с. 49]. Таким чином, предметом їхніх досліджень є самі пам'ятки будівельної творчості, а не життя людей, що протікало навколо цих архітектурних об'єктів.

Джерелами даного дослідження є як опубліковані, так і неопубліковані карти міст України, зокрема, ті, що зберігаються у відділі картографії НБУ ім. В. Вернадського.

Перші зображення міст являли собою, так звані, види з пташиного польоту, пізніше гравіювалися панорамні види чи перспективні рисунки міст [6, с. 68]. На таких планах, обов'язково, вказували найбільші кам'яниці, будинки знатних феодалів та просту забудову міста. Для перших планів міст характерний переважно окомірний принцип побудови, проте інтереси воєнної справи вимагали від художників більш точної передачі міської забудови та природного середовища [6, с. 68]. Плани, виконані в старій техніці «виду з пташиного польоту», в джерелознавчому контексті мають свої вади. До XVIII ст. зображення міст мали задовольняти не стільки інформаційні потреби, скільки естетичні. Місто уже в цей час розглядалося як сакральний простір. В європейській релігійній думці, під впливом античної традиції, поширилася концепція «міста-раю», як своєрідного міленаристичного символу. Відповідно, образ міста став частиною європейської візуальної художньої традиції. Тому малюнки-панорами XVI – XVII ст., такі як панорами Києва, Кам'янця, Львова та інших, не можна розглядати із 100 % довірою. Як пише Я. Дашкевич, на цих малюнках гравер зобразив не те місто, що існувало насправді, а лише те, яким він хотів би його бачити [2, с. 49]. Насамперед, це стосується звичайної житлової забудови на околицях, які вже в той час активно обживалися біднішими верствами городян. На малюнках цього часу їх не зустріти [2, с. 50]. Хоча, в сучасній історіографії побутує й інша думка. О. Племеницька спростовує вище згадану тезу Я. Дашкевича й вважає, що візуальні зображення, зокрема на гравюрі із малюнком Кам'янця 1673 – 1979 рр., підтверджуються сучасними натурними обстеженнями, архівними документами та даними археологічних розкопок, а, отже, джерелознавчий аспект цього документу ще не усвідомлений вченими до кінця [12, с. 101].

Загалом, можна сказати, що саме з XVIII ст. плани міст поступово отримали звичну для сучасних правил картографування форму. Вони отримують масштаб, орієнтування за

сторонами світу тощо. З цього часу топографічні плани створюються інструментально, з використанням таких геодезичних та астрономічних пристроїв як бусолі, астролябії, квадранти, грантштоки та інші [13, с. 206]. Деякі вчені готові визнати за планами міст XVII – XVIII ст. ледь не фотографічну точність, що майже не поступається за своєю достовірністю сучасним картам [13, с. 206].

На планах XVIII ст., знятих переважно для військових потреб, особливу увагу приділяли оборонним спорудам та особливостям рельєфу. У зв'язку із розвитком артилерії, височини стали відігравати особливу роль, тому на планах відображено особливості рельєфу міста – гори та пагорби, із намаганням зобразити крутизну схилів та їх напрям. В 1760-х роках Генеральне межування вже виготовляло плани та карти для цивільних потреб, які поступово витісняли військово-топографічні карти. «У 1770-х роках змінюється призначення міських планів. Тепер вони стають документами для планування, місторегулювання та містобудівництва, а отже докладніше зображають елементи географічної основи й власне забудову» [6, с. 70].

На стародавніх картах та планах міст житлова забудова зображувалася досить схематично. На багатьох планах XVIII ст. ми взагалі не знаходимо житлових будинків, що звичайно не означає, що їх не існувало. Наприклад, на відомому «Абрисі Чернігова» із великою достовірністю зображено укріплення міста – ворота, башти, рови та вали, а також культові споруди, розкреслені головні напрямки доріг. Сама житлова забудова міста зображена схематично, у вигляді невеликих, відокремлених прямокутників [8, с. 108], що виходять довшою стороною до вулиці. Ні будинків, ні господарських споруд на карті немає. Однак ми маємо уявлення (щоправда досить умовне) про розташування кварталів. Зокрема, ми бачимо відсутність будинків під стінами укріплень, а також великі незабудовані шматки міської території. Житлова забудова розміщується вздовж доріг, залишаючи всередині кварталу велику частину незабудованої території. Розпланування вулиць відбувалося стихійно, вздовж основних магістралей. Враховуючи протяжність самого міста можна припустити, що між кварталами зберігалися значні плями незабудованої території. Ці землі широко використовувалися місцевою громадою для власних господарських потреб. На пустирях розбивали городи, випасали худобу, косили траву.

Важливе значення має план міста Полтави, укладений в 1722 р. І. Бишевим та опублікований Л. Гольденбергом [14]. Хоча сьогодні існують обґрунтовані сумніви у датуванні та авторстві цього документу [15], план є цікавим історичним джерелом, оскільки зображає не тільки військові укріплення та культові споруди, але й житлову забудову. За технікою виконання він подібний до міських зображень XVII ст. Розглядаючи цей план, ми бачимо, що на Подолі будинки розташовані досить вільно. Згідно плану, майже кожне домоволодіння оточене парканом. Садиба має закриту або напівзакриту форму, в якій будинок стоїть у глибині двору фасадною стороною до вулиці. На форштаді розташування будинків було трохи інакшим. При більшій щільності забудови будинки утворюють майже правильні прямокутники кварталів. Будинки ставилися переважно причілковою стороною до вулиці, оскільки земельні ділянки мають більш вузьку та витягнуту форму. На зображеннях багатьох садиб графічно виділені ворота. Автор плану не тільки зобразив прохід в огорожі чорним прямокутником, але й виділив його двома вертикальними рисками. Будинки центральної частини, хоча й одноповерхові, але мають набагато більші розміри. В середині граду, попід мурами,

протягнулися будинки без огорожі, що розташовані занадто близько один до одного. Швидше за все це будинки міської бідноти – «халупи» без двору.

На карті-схемі Полтавської битви також досить точно зображено мури та укріплення міста, оточуючий ландшафт, хоча лише на пізніших переробках цієї відомої карти ми зустрічаємо детальну прорисовку житлових кварталів та навіть окремих садиб. Так, на схемі генерал-майора Хотова 1819 р. вказані квартали щільної міської забудови, а також передмістя. На відміну від інших зображень, автор детально відобразив активну забудову околиці міста. Ми бачимо, що на околицях розташування житлових будинків було вільним та відповідало особливостям рельєфу. Будинки городян, що селилися за мурами, розташовувалися на схилах головних пагорбів, вздовж доріг, що виходили із міста. Це говорить про зв'язок приміської забудови та її мешканців із життям у місті. На плані Глухова від 1724 р. помічаємо, що мури міста, всупереч суворим заборонам, густо обліплені невеличкими будиночками. Чим далі від міста, тим розташування хат було вільнішим.

Окремо варто розглянути план м. Києва 1695 р. Техніка виконання цього рисунку частково характерна для малюнка XVI – XVII ст. з висоти пташиного польоту. В той же час автор намагався найточніше передати усі особливості рельєфу та забудови, оскільки сама карта використовувалася для військових цілей. Документ проаналізовано його укладачами, що відображено в ґрунтовних коментарях, однак, житловій забудові автори приділили досить мало уваги. «Зображення садиб на плані, – зазначають Г. Алфьорова та В. Харламов, – дозволяє говорити про характер її архітектури та планування. На садибі, крім житлового будинку, розташовані різного призначення споруди, що стоять вздовж огорожі. Сюди можна віднести сараї, комори, бані тощо. Майже в кожному із дворів зображені дерева й садки.» [16, с. 45]. На плані ми бачимо, що більшість міщанських будинків обнесені парканом. Більшість домоволодінь мають кілька виходів – на вулицю та в провулок. Взагалі, наявність кількох виходів, що розмежовували парадний простір та господарську частину зберігалася аж до початку XX ст. і навіть використовувалася при плануванні багатоповерхових дохідних будинків. Можна припустити, що обов'язкове існування кількох входів було обумовлено не тільки господарськими міркуваннями, але й соціопросторовими уявленнями городян. Мешканці міст намагалися розмежувати інтимну частину свого помешкання і парадну. Приватно-побутову сферу прагнули приховати від стороннього ока, що цілком обґрунтовано, враховуючи високу інтенсивність соціальної комунікації в межах урбанізованого простору.

Житлова забудова міста групується переважно в межах міських мурів, невеликі будинки винесені за їх межі, це або будинки міської бідноти, або споруди військового чи господарського призначення. Вільно розташовані хатки туляться в місцях погано пристосованих для будівництва – переважно на схилах ярів. В той же час, на узвишші розташовані численні городи. Розташування хат на схилах пагорбів та ярів можна побачити і на інших картах. Напевне, в цей час заможні мешканці ще не бажали селитися поза захистом міських укріплень, а київські пагорби були занадто круті для того, щоб їх «обсадили» бідніші мешканці.

Самі будинки були переважно одноповерхові. Навіть на схематичних зображеннях можемо побачити домінування народних будівельних традицій. Наприклад, на карті м. Глухова 1724 р. показано житлові будинки двох типів, що характерні для цього регіону: проста трикамерна хата та хата через сіни (хата на дві половини) [8, с. 110]. Навіть

помешкання найбагатших представників козацької старшини за своїм об'ємно-просторовим рішенням повторювали основні принципи планування народного житла й склалися із кількох окремих камер, що примикали одна до одної [17, с. 83]. Розташування опалюваних пристроїв, вікон, входу та орієнтація всієї споруди повторювали функціонально-просторові прийоми, що використовувалися в традиційному будівництві в той час. На планах автори малюнку могли зображувати будинки козацької старшини трохи видовженими, із високими дахами, щоб підкреслити значущість цих об'єктів у системі міської забудови [8, с. 110].

Тобто, садиба простого городянина XVIII ст. зберігала досить багато сільських рис, адже у тогочасних козацьких столицях житлова забудова у передмістях та фортецях була одноповерховою, і навіть у центрі при кожній садибі був садок та город [7, с. 214]. Сільські заняття городян відігравали важливе значення у їхній життєдіяльності, тому в міську забудову були включені численні господарські споруди, городи, ниви та навіть сіножаті й випаси [18].

Така форма житлової забудови говорить про закритий, напівнатуральний спосіб господарювання, при якому потреби родини забезпечувалися переважно в межах власного домогосподарства. Період Середньовіччя характеризується прив'язаністю дрібних власників до ґрунту, оскільки всі види життєдіяльності, крім релігійних відправлень, відбувалися на ділянці – садибі [19, с. 31]. Мешканці міст включалися у соціальний міський простір через релігійну, економічну та рідше військово-адміністративну діяльність. Це значно звужувало поле міжособистісних контактів, зберігаючи їх чітку структуровану систему, що була пов'язана із містом як військовим, торгівельним та релігійним центром. Якщо місто втрачало своє значення як центру торгівлі або військово-адміністративної сили, то сфера соціальних контактів міських жителів поступово звужувалася, скорочувався об'єм обміну інформації, слабшали внутрішні громадські зв'язки.

Багато історичних джерел підкреслюють напіваграрний статус міст Гетьманщини XVIII ст. В Описі Київського намісництва сказано, що мешканці Миргорода, (мав у той час 6,5 тис. жителів) отримують необхідні для харчування та життя речі від своїх домоволодінь [20, с. 73]. А про жителів Хорола (понад 5 тис.) автор пише: «А люди, що живуть в місті, отримують необхідні для життя речі та харчі одні з промислу, інші з ремесла, а більша частина з хліборобства» [20, с. 77]. Про заняття жителів Полтави мандрівник та дослідник В. Зуєв, під час своєї наукової подорожі в 1781 р. занотував: «Інші мешканці промишляють хліборобством, садами, баштанами та винокурінням» [21, с. 205].

На картах дуже рідко можна побачити хати, які б стояли без дворів (негороджені) та без обов'язкових господарських споруд, садків, городів тощо. Зазвичай, бездвірні хати – «халупи» – тулилися в найбільш непридатних місцях на околицях і часто були тимчасовим житлом міського плебсу.

Однак, у описі м. Полтави ми зустрічаємо зафіксований соціальний статус власників бездвірних хат. Так, на вулиці Київській (одна із центральних вулиць, що знаходилася поблизу релігійного та торговельного центру міста), такі хати належали полковому обозному, решетилівському сотнику та полковому хорунжому [15]. Неможливо навіть уявити, щоб представники вищої військово-адміністративної ієрархії зрадили давнім звичаям та мешкали у якихось бездвірних хатах як найбільшій міський плебс. Швидше

за все, ці будинки їм тільки належали, а мешкали вони у своїх замських помістях – хуторах, використовуючи міський будинок для здачі в оренду.

Часто на планах міст ми можемо також побачити зображення кількох будинків (швидше за все житлових) в межах одного обійстя. Іноді вони відгороджені тином. Швидше за все ці споруди також мали суто економічне значення для власників й використовувалися для отримання прибутку. Про те, що це явище стало в містах Гетьманщини масовим, свідчить стаття в Конституції Пилипа Орлика, яка захищала права городян від напливу підсусідків, котрі, користуючись заступництвом козацької верхівки, не платили міських податків і не відбували служби.

Таким чином, картографічні джерела активно використовуються істориками вже не одне століття, хоча дискусії з приводу їх достовірності та об'єктивності існують і по сьогодні. Плани міст XVIII ст. дають загальне уявлення про житлову забудову тогочасних міст, що підтверджується й іншими джерелами. Житло городянина XVIII ст. зберегло багато подібностей із типовою українською хатою, що пов'язано із близькістю господарсько-побутових процесів та повсякденного життя загалом.

Джерела та література:

1. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. – К.: Видавництво АН УРСР, 1963. – 388 с.
2. Дашкевич Я. Зображення Кам'янця Подільського 70-х років XVII – XVIII ст. як історико-топографічне джерело // Проблеми історичної географії України. Зб. наук. праць. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 43 – 52.
3. Ковальчук І. Історико-географічний аналіз і синтез: суть, завдання, проблеми, перспективи // Історичне картознавство України. Зб. наук. праць. – Львів – Київ – Нью-Йорк, 2004. – С.13 – 29.
4. Бортняк Н. Україна на стародавніх картах у працях та науково-творчих планах Марії Вавричин. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlca_Gum/2011_10/48.pdf.
5. Історичне картознавство України // Зб. наук. праць. – Львів – Київ – Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2004. – 516 с; Картографія та історія України // Зб. наук. праць. – Львів – Київ – Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. – 340 с.
6. Сосса Р.І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. – К.: Наукова думка, 2000. – 248 с.
7. Вечерський В. Гетьманські столиці. – К.: Наш час, 2008. – 320 с.
8. Вечерський В. Плани міст Лівобережної України XVII – XVIII ст. як джерела вивчення містобудівного розвитку // Архітектурна спадщина України. – 1996. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 105 – 121.
9. Пламеницька О. Еволюція середньовічного житла Кам'янця-Подільського в урбаністичному контексті: Автореф. дис... канд. архітектури. – К., 2008. – 24 с.
10. Коломієць В. Картографічні пам'ятки як джерело дослідження історії міст України (на прикладі міста Біла Церква). – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_1_2011/12.pdf; Петришин Г. «Карта Фон Міга» як джерело до містознавства Галичини. – Львів: В-во НУ Львівська політехніка, 2006. – 292 с.
11. Долинська М. Елементи картографічного методу дослідження у вступі до соціотопографії // Історичне картознавство України. Зб. наук. праць. – Львів – Київ – Нью-Йорк, 2004. – С. 44 – 51.
12. Пламеницька О. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом К. Томашкевича 1673 – 1679 рр.: до проблеми дослідження української ведуги // Архітектурна спадщина України. – 1996. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 82 – 105.
13. Літнарівич Р. Картографування міст в історичному аспекті // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування: історія та сучасність. Тези міжнародної наук.-практичної конференції (Рівне, 1993). – Рівне. 1993. – С. 205 – 206.
14. Гольденберг Л. План города Полтавы 1722 г. Ивана Бышева // Города феодальной России. Сб. научных статей. – М.: Наука, 1966. – С. 425 – 427.

15. Мокляк В. Місто Полтава в 60-х роках XVIII ст. // Полтава: архітектура, історія, мистецтво. Матеріали III наукової конференції «Вайнгортівські читання», грудень 2009 р. – Полтава, 2009. – С. 120 – 128. – Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/pages/content.php?page=8119>.

16. Алферова Г., Харламов В. Киев во второй половине XVII века. Историко-архитектурный очерк. – К.: Наукова думка, 1982. – 159 с.

17. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков. – М.: Стройиздат, 1967. – 235 с.

18. Рабинович М. Очерки этнографии русского феодального города. Горожане их общественный и домашний быт. – М.: Наука, 1978. – С. 53 – 66; Сас М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 143 – 152.

19. Бачинська Л. Архітектура житла. Проблеми теорії та практики структуроутворення. – К.: Грамота, 2004. – 408 с.

20. Описи Київського намісництва 70 – 80 років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / відп. ред. П. Сохань. – К.: Наукова думка, 1989. – 320 с.

21. Зуев В. Путешественные записки Василия Зуева от С.Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. – Днепропетровск: Герда, 2011. – 394 с.

Аннотация

Автор использует карты городов Украины в качестве источника к истории эволюции жилищной застройки. В статье раскрывается связь между жилищной застройкой городов Гетманщины и бытом горожан. Также показано значение картографических материалов для изучения быта городского населения.

Ключевые слова: карты, Гетманщина, города XVIII в. жилище, быт.

Annotation

The author uses maps of the Ukrainian cities as a source for the history of evolution of house building development. The article deals with the relations between urban house building of Hetmans cities and life of their inhabitants. Also demonstrated the importance of the map material for the learning urban population.

Keywords: maps, Hetmanate, cities of 18 century, , house building way of life.

**Ігор Ветров
(Київ)**

ВІДБУДОВА ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ: ПЛАНІ І ЗАСОБИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА 40-Х – 50-ТІ РОКИ ХХ СТ.)

Висвітлюється коло питань, пов'язаних з відбудовною стратегією радянського уряду у 40 – 50-ті роки ХХ ст.

Ключові слова: економіка, стратегія, політика, важка індустрія, відбудова, фінансові, матеріальні, трудові ресурси, бюджет.

Для всіх держав після закінчення бойових дій найскладнішим завданням стала відбудова господарської та соціальної інфраструктури, транспорту і комунікацій. Коли йдеться про Україну, то вступає в дію ще один чинник – тривала окупація, що наклала свій негативний відбиток на стартові умови початкового етапу відбудовних робіт. Тактика «випаленої землі», тотальна евакуація обладнання найважливіших підприємств та їхнього інженерно-технічного персоналу й кваліфікованих робітників у Східні райони СРСР, вивезення на роботи до Німеччини мільйонів робітників, гострий дефіцит людських